

J. NAGY LÁSZLÓ

**A MAGHREB ORSZÁGOK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ
IDEJÉN (1939-1944)
A NEMZETI FÜGGETLENSÉG KÖVETELÉSÉNEK
KITELJESEDÉSE**

A Maghreb országok (Tunézia, Algéria, Marokkó) – Indokína mellett – a francia gyarmatbirodalom politikai-stratégiai szempontból legfontosabb gyarmatai. A második világháború idején pedig – az ismert katonai akciók következtében már nem csupán a francia érdekek szempontjából fontos, hanem az antifasiszta koalíció nyugati tagjainak hídfőállása lesz, ahonnan elindulnak Európa felszabadítására. Franciaország számára szintén történelmi jelentőségre tesz szert, 1943-tól 1944 szeptemberéig, a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormányának Párizsba költözéséig Algír volt az Ellenállás Franciaországának fővárosa. Ennek következtében a három ország antikolonialista nemzeti mozgalmának politikai tevékenysége, viszonya a harcoló felekhez különös fontossággal bír.

Franciaország hadba lépésekor az őslakosság mindhárom országban nyugodtan reagált a mozgósításra és zavartalanul tett eleget a katonai behívásnak. Az első hónapokban a gyarmati hatóságok semmilyen ellenséges megnyilvánulást nem tapasztaltak.¹ Ez abból következett, hogy a nemzeti mozgalom mérsékelt szárnya egyértelműen Franciaország és a nyugati demokráciák mellé állt a hitleri Németországgal szembeni harcban, a militáns nacionalista szárnyát pedig, amely nem volt képes különbséget tenni a fasiszta hatalmak és a gyarmatosítók politikája között, a hatóságok feoszlatták, illegálitással kényszerítették.

Marokkóban a háború kirobbanásának éveiben már nem létezett szervezett politikai erő a gyarmati hatalommal szemben. Az 1934-ben alakult Marokkói Akcióbizottságot három évvel később betiltották, vezetőit – köztük Alal al Fasszit – száműzték az országból.

Tunéziában az 1920-ban alakult Desztur Párt támogatta a francia kormány lépéseit. A belőle 1934-ben kivált radikálisok által alapított Új Desztur Pártot az 1938. áprilisi tüntetések és véres összecsapások után betiltották, vezetőjét Habib Burgibát bebörtönözték.

A három ország közül az 1930-as években Algériában alakult ki a legszervezettebb s egyben a legnagyobb befolyással bíró nemzeti mozgalom. Szervezetei rövid időre (1936-37) antikolonialista egységfrontot is létrehoztak. Ennek dinamikája azonban a népfretpolitika jobbrafordulásával megtört, a mozgalmon belül pedig megerősödött az Algériai Néppárt (Parti de peuple algérien – PPA), amely magába gyűjtötte a francia kormány jobbra tolódó politikájából kiábrándult városi proletár és marginális tömegeket. Az 1937-ben alakult PPA, de főként vezetője, Messzali Hadzs csak és kizárólag azzal volt hajlandó szövetségre lépni vagy vele szemben kompromisszumkészségét nyilvánítni, aki az ország nemzeti függetlenségét, szuverenitását programjába foglalta. München után pedig azt hangoztatta, hogy az algériai nép „nem hajlandó meghalni sem Csehszlovákiáért, sem Danzigért.”² A pártot a háború kirobbanásakor azonnal betiltották, vezetőjét bebörtönözték. A franciaországi politikai rendszert és uralkodó eszméket modellnek

tekintő – elsősorban a francia kultúrán (vagy azon is) nevelkedő – értelmiségieket tömörítő Képviselők Szövetsége a francia kormánnyal vállalt szolidaritása jeléül nyomban a háború kirobbanását követően felfüggesztette tevékenységét. Vezetői (Ferhat Abbasz, Bendzselul) Párizs teljes támogatására szólították fel híveiket.

A kommunistákat, akiknek elsősorban Algériában volt erős szervezetük,³ a szovjet külpolitikai és katonai lépések s az ahhoz igazodó Komintern irányvonal-módosítások kritikus helyzetbe hozták. A népfront időszakban felhalmozott tekintélyük – és tagságuk – nagyobb részét elvesztették, súlyos presztízsvesztésüket szenvedtek. A Molotov-Ribbentrop paktum következtében teljesen elszigetelődtek a nemzeti mozgalmon belül, csekély tekintélyüket is elvesztették. Szervezeteiket a kormány szeptemberben feloszlatta. A Komintern november eleji felhívása és Dimitrov cikke imperialistának minősítette a háborút, amelyben „a dolgozóknak nincs semmi megvédenivalójuk”.⁴ További megpróbáltatást okozott a szovjet- finn háború, a közvélemény ekkor már élesen fordul szembe velük. Elhagyja az algériai pártot az 1930-as években nagy tekintélynek örvendő vezetője, Ben Ali Bukhordt is, nyilvánosan tagadja meg múltját és fordul szembe a Szovjetunióval. A gyarmati hatóságok örömmel nyugtázták „patrióta szellemű” szovjetellenes kijelentéseit.⁵

Franciaország katonai veresége egyrészt sokkhatást vált ki, másrészt aktivizálja a radikálisokat, s élénkíti a lappangó német-szimpatiát. Németország nem kívánt terjeszkedni a Földközi-tenger medencéjében, propagandatevékenysége – már a háború kirobbanását megelőző években is – a Közel-Keletre irányult. Jelentős összegeket szánt arra, hogy az Anglia-ellenességet kihasználva elsősorban az ifjúság és a palesztinai arab vallási vezetők körében híveket szerezzen.⁶ Ez irányú tevékenysége – mint a későbbi események igazolják – nem volt eredménytelen. A mediterrán térségben Olaszország fogalmazott meg expanzív célokat. Ezt szentesítette az 1937-es Hitler-Mussolini megegyezés, amely olasz érdekszférának ismerte el a Földközi-tenger medencéjét. Berlin ezért sem kívánt kapcsolatot teremteni a maghrebi nemzeti mozgalom németbarát aktivistáival, akik viszont nem csupán a francia gyarmati hatalommal, hanem éppen az olasz terjeszkedési törekvésekkel szemben is keresték a németek támogatását. Az ilyen jellegű tevékenységet egyébként a franciákkal kötött fegyverszüneti egyezmény is tiltotta. Ennek alapján utasítják vissza a fegyverszüneti bizottság német tagjai Algírban egyes nacionalisták kapcsolatteremtő kísérleteit.⁷ Ezek a nacionalisták lépésüket a politikai megfontolásokon túl a közhangulat gyors változásával indokolták. Franciaország gyors katonai összeomlását ugyanis az észak-afrikai őslakos közvélemény egyre jelentősebb része úgy értékelte, hogy a gyarmati uralom napjai meg vannak számlálva. A tunéziai főrezidenshez érkező levelek 1940 nyarán arról számolnak be, hogy „növekszik azoknak a száma, akik úgy látják, hogy Franciaország küldetése véget ért.”⁸ A nyár folyamán érzékelhetően megélnék a nacionalisták tevékenysége. Nem ritkák a több ezer fős tüntetések (Ksar Hellal, Sfax), amelyekben a Le Franciaországgal! Szabadságot Burgibának! jelszavak mellett megjelennek a Németországot éltetőik is. A résztvevők óriási többsége, amint az a rendőrségi dokumentumokból kiderül, 20-22 éves, zömében a kis- és kézműves iparban vagy a kereskedelemben dolgozó fiatal.⁹ Az Új Desztur Párt vezető testületét Habib Thameur titkár szervezete újjá és kisebb jelentőségű szabatázsakciókat szervezett.¹⁰

Algériában a PPA közel sem volt képes ilyen akciókat szervezni, nem voltak aktivistái, akik a letartóztatások ellenére biztosították volna a vezetés folytonosságát.

gát. Most érezte negatív hatását az, hogy 1937-38-ban, amikor a PPA népszerűsége és befolyása csúcson volt, Messzali Hadzs és a vezetők nem fordítottak gondot a szervezeti keretek megszilárdítására. A párt illegalitásban kifejtett tevékenysége a nemzeti függetlenséget és Messzali Hadzs szabadon bocsátását követelő röplapok időnkénti terjesztésében merült ki. Ezek különösebben nem nyugtalanították a gyarmati hatóságokat, akik „izolált, nagyobb befolyás nélküli akcióknak” minősítették őket.¹¹

Francia Marokkóban 1939-42 között teljes nyugalom van, semmilyen figyelemre méltó esemény nem történik. A spanyol zóna nacionalistái – elsősorban Abdelhalek Torres – viszont, miután Franco nem tartja be a polgárháború idején az autonómia megadására tett ígéretét, egyre inkább a németek támogatását keresik. A tetuáni német konzul azonban 1940 őszén egyértelműen tudomásukra hozza, hogy „Marokkó éppúgy, mint egész Észak-Afrika, Olaszország hatáskörébe tartozik”.¹² A németek különösen óvatosak voltak Spanyol Marokkóban, mivel Hitler Spanyolországot is szeretne volna bevonni a háborúba.

A Vichy-rendszert az európai francia lakosság jól fogadta, a rendet, a tekintélyt jelentette számára és a biztonságot, hogy Észak-Afrika francia marad. Pétain marsall néhány paternalista szellemű intézkedéssel (pl. az alkoholfogyasztás betiltása) szerzett némi presztízszt az őslakosság körében. Antiszemita rendeleteitől viszont mind a marokkói, mind a tunéziai uralkodó kategorikusan elhatárolta magát. Hasonlóképpen nyilatkoztak a legalitást élvező Képviselők Szövetségének vezetői is, akik ugyanakkor még mindig nem vették el teljesen a Franciaországba vetett bizalmukat. Úgy vélekedtek, hogy a nehéz helyzetbe került gyarmati hatalom – cserébe az őslakosok lojalitásáért – hajlandó lesz bizonyos, ha nem is politikai, de legalább szociális reformok bevezetésére. Ezért Ferhat Abbasz 1941 áprilisában reformjavaslatokat juttatott el Pétainhoz. Élesen bírálta a (francia és őslakos) birtokosokat, őket tette felelőssé a tömegek nyomoráért és bennük látta minden reform megvalósulásának legfőbb akadályát. Ezért korlátozott földreformot javasolt, az őslakosság kulturális színvonalának emelése érdekében pedig az oktatás fejlesztését.¹³ Miután a javaslat válasz nélkül maradt, tiltakozásul Ferhat Abbasz és képviselőtársai lemondtak mandátumukról.

Az algériai és a tunéziai kommunisták 1940 második felében kezdenek felocsúdni bénultságukból, de politikájukban gyökeres fordulat a Szovjetunió megtámadása után alakul ki. A háború előtt, egyrészt a baloldali kormányba vetett bizalom, másrészt a hitleri Németország expanzionista törekvései miatt Franciaország és észak-afrikai gyarmatai szoros szövetségének hívei voltak és élesen bírálták a nemzeti függetlenség követelésének jelszával fellépőket, különösen München után. Mindkét párt 1941 nyarán tartott konferenciáján változtatott ezen az álláspontján, amikor a nemzeti függetlenség kivívását jelölte meg célként.¹⁴ E nagy jelentőségű változtatást azonban kizárólag külső tényezőkkel – a franciaországi helyzet, a Szovjetunió hadba lépése – indokolták, s ez az alapvetően helyes állásfoglalás konjunkturális jellegét bizonyítja. Néhány évvel később, a demokratikus erők felülkerekednek Franciaországban és nemzetközi méretekben újra szembefordulnak a nemzeti függetlenséget követelőkkel s ezzel szétrombolják az egység megteremtésének lehetőségét az antikolonialista nemzeti mozgalomban.

Az 1942. novemberi amerikai-angol partraszállás nyomán Marokkó és Algéria kikerült a tengelyhatalmak befolyása alól. Tunéziát viszont megszállták a németek, és onnan csak fél évvel később sikerült őket kiűzni. A német okkupáció, amit

kevesen hittek tartósnak, sajátos helyzetet – és lehetőséget – teremtett a nemzeti törekvések kifejezésére.

Az okkupációt követően a Hitler szolgálatába szegődött jeruzsálemi főmufti, Husszeini javasolta Hitlernek, hogy deklarálja a Maghreb ország függetlenségének elismerését.¹⁵ Ezt a német vezetés nem tette meg, de most már aktívan támogatja a nacionalisták függetlenségi propagandáját, magában Tunéziában pedig ehhez a kedvező feltételeket is megteremti. A németek célja az volt, hogy az uralkodót és az általuk legalizált Új Desztur Pártot kollaborációra bírják. Burgiba a börtönből Habib Thameurnek, a párt illegálitásban tevékenykedő vezetőjének már 1942 augusztusában eljuttatott levelében kategorikusan megtiltott mindenféle együttműködést a németekkel, akiknek vereségében biztos volt. Teszi ezt annak ellenére, hogy véleménye sem a pártban, sem a lakosság körében nem talált osztatlan támogatásra, amint azt levelében ő maga jegyzi meg: „Az a naiv hit, hogy Franciaország veresége Isten büntetése, hogy uralmának vége, és hogy függetlenségünk a tengelyhatalmak győzelmének a következménye, sokak tudatában erősen meggyökeresedett. Nos, én azt mondom, hogy ez tévedés, súlyos és megbocsáthatatlan tévedés... A szembeszökő igazság az, hogy Németország nem nyeri meg a háborút, nem nyerheti meg, az idő ellene dolgozik, és szét fogják zúzni.”¹⁶ Utasítja Thameurt, hogy a párt aktivistái lépjenek kapcsolatba a gaulle-istákkal, valamint az angol és amerikai ügynökökkel. Kategorikusan leszögezi, hogy feltétel nélkül támogatni kell a szövetségeseket.

A bej semleges álláspontra helyezkedett, a partraszállás napján levélben értesítette Rooseveltet és Hitlert, hogy Tunézia kívül akar maradni a konfliktuson és egyenlő távolságot kíván tartani a szemben álló felek között.¹⁷ Az uralkodó politikájának önálló nemzeti jellegét igyekszik erősíteni. 1942. december végén közismerten franciabarát politikusokból (pl. Meteri az Új Desztur Párt 1938 januárjában lemondott elnöke) új kormányt alakít, amelyet – tagjai politikai-ideológiai nézeteire utalva – Rahn német követ „félíg amerikainak” nevez.¹⁸ Mivel a német hadseregbe az ígért, viszonylag magas zsold ellenére sem jelentkeztek tunéziaiak, Rahn az általános mozgósításra akarja rávenni az uralkodót, március elején pedig, amikor az angol légierő Tunisz elővárosait bombázza, arra, hogy nyíltan kezdjen propagandahadjáratokat a szövetségesek ellen. Az uralkodó azonban ellenáll a németek nyomásának, mindkét kérés teljesítését visszautasítja.¹⁹ Moncef bej tehát a konkrét helyzetben rejlő lehetőségeket kihasználva megerősíti önállóságát (és a tunéziai államét) Franciaország helyi kollaboráns vezetőivel szemben, de nem kötelezi el magát a németek mellett, már csak azért sem, mert tartós jelenlétükben nem bízik. Habib Thameur és az Új Desztur Párt vezetősége viszont, irreálisan értékelve a háború menetében bekövetkezett változásokat, inkább egy hosszabb német jelenléthez igazítja politikáját. Figyelmen kívül hagyja Burgiba instrukcióit s lapjában, az Ifrikia al Fatatban (Fiatál Afrika) mellőzi ugyan a tengelyhatalmak nyílt dicséretét, de bírálja az uralkodót is, amiért az a német jelenlétre támaszkodva nem hajlandó proklamálni Tunézia függetlenségét.²⁰ A párt néhány, főként fiatal aktivistája pedig a német pénzen alapított Es-Sehab (Ifjúság) c. lap köré tömörülve a nyílt kollaborációt választja. Miután a németeknek sem a bej révén, sem a desztur párti vezetők megosztottsága miatt nem sikerült aktív támogatást elérniük a lakosság körében, Burgibát franciaországi börtönből Rómába vitték, abban reménykedve, hogy talán az olaszoknak sikerül megnyerni a tengelyhatalmak támogatására. Burgibát 1943. január 9-én megkülönböztetett

figyelemmel fogadták Rómában. Az Új Desztur Párt vezetője azonban nem hajlandó a tengelyhatalmakat támogató nyilatkozatot tenni. Sőt, közölte az olasz külügyminisztérium diplomatáival, hogy megbeszélésekre is csak akkor hajlandó, ha elismerik Tunézia függetlenségét s ezt követően az uralkodóval tárgyalnak. Ezt viszont a Tunéziára a 30-as évek közepe óta egyre erőteljesebb igényt formáló olasz politikusok nem fogadhatták el. Miután Burgibát nem sikerült rávenni a kollaborációra, és a német-olasz katonai pozíciók is alaposan meggyengültek március második felében (a szövetségesek áttörték a Mareth vonalat), és az otthoni nacionalisták is követelték a visszatérését, visszaengedték Tuniszba, még mindig bízva, hogy esetleg hasznukra válhat. Az április 7-én hazaérkező Burgiba azonban már képtelen befolyásolni az eseményeket. Még arra sem tudta rávenni pártja otthon maradt vezetőit, hogy május elején, amikor a tengelyhatalmak hadseregének maradványa fegyverletételre kényszerül, ne meneküljenek Berlinbe, mert ezzel saját maguk szolgálatnak okot a kollaboráció módjára.²¹

Május 13-án egész Észak-Afrika angol-amerikai kézre kerül. A nemzeti mozgalom helyzete azonban egyáltalán nem válik könnyűvé, Észak-Afrika őslakossága számára a szövetségesek katonai győzelme – ellentétben a francia származásúakkal – nem a felszabadulást jelenti, mivel azonnal – s elég brutálisan – megkezdődik a „francia rend” visszaállítása, ami viszont az addig mérsékelt politikai erőket is szembeállítja a gyarmati hatalommal. A nemzeti mozgalmat a francia adminisztráció, majd a rövidesen megalakuló Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság is kollaborációval vádolja. Moncef bejt alig egy héttel Tunisz eleste után lemondásra kényszerítik. A vád ellene kollaboráció éppúgy, mint a letartóztatott és házi őrizet-re ítélt Burgiba ellen. Az igazi ok azonban az, hogy a rendkívül nehéz, kritikus körülmények között mindkettlen a nemzeti érdekeket igyekeztek előnyben részesíteni. Maga Juin tábornok, a főrezidens is megállapítja, hogy a bejt, az őt keményen bíráló és autonóm törekvései által privilegizált társadalmi helyzetüket veszélyeztetve látó európai származásúnak nyomásának engedve mondotta le.²² E döntéssel az európai származásúak saját lelkiismeretüket is nyugtatták, hiszen a kortársak véleménye szerint a Maghreb országok európai származású lakossága 1942 végén – 1943 elején még mindig pétainista és britellenes.²³ Ekkor még bizonyos gaulleista ellenálló csoportok megléte ellenére is az alig ismert és inkább az angolok bábjának tartott de Gaulle befolyása sem számottevő. A tábornok kemény és makacs küzdelemben bizonyította be, hogy önálló, a francia birodalmi érdekeket szem előtt tartó politika megvalósítására ő az alkalmasabb a kezdetben a szövetségesek támogatását élvező Giraud-val szemben. A két tábornok kényszerű – főként Churchill közvetítésével 1943 januárjában Casablancában létrejött – kompromisszuma nem tartott sokáig. Az 1943. május 30-án alakult Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság élén csak novemberig állt a két tábornok. Ekkor mond le Giraud valójában addig is formális társelnöki tisztéről. Ám de Gaulle számára hosszú távon, s ennek a tábornok tudatában volt, az igazi konkurenciát nem Giraud tábornok, mégcsak nem is az angolok, hanem az amerikaiak jelentették, akik nem is titkoltan a maghrebi nemzeti mozgalom potenciális szövetségeseként tűntek fel.

Az Egyesült Államok a világháború kirobbanása, de főként Franciaország összeomlása után kezdett érdeklődni Észak-Afrika iránt. Roosevelt elnök 1940 szeptemberében megbízta Robert Murphys, a Vichy-kormány mellé rendelt diplomatát, hogy építsen ki kapcsolatokat a Maghreb országokban. A diplomata, felkészülve a feladatra, tanulmányozza a külügyminisztérium titkos archívumának a

térségre vonatkozó dokumentumait. Ám kénytelen szomorúan megállapítani, hogy „nagyon kevés használható anyagot” talált.²⁴ Decemberben Észak-Afrikába utazik s munkája eredményeként a következő év tavaszán – tanácsára – már amerikai ügynökök sora érkezik a három francia gyarmatra. Tevékenységüknek, amelyet ő hangol össze, nagy szerepe lesz az 1942. novemberi partraszállás előkészítésében. Már a kezdetektől különösen aktívak Marokkóban és Algériában, Tunéziában pedig Moncef bej trónra lépését követően.²⁵ A német-olasz fegyverszüneti bizottság számtalanszor emel panasz az amerikai diplomátákkal és hivatalos személyekkel szemben a vichysta hatóságoknál. Ezek a panaszok a partraszállás után sem szűnnek, de most már a francia hivatalnokok részéről érkeznek a főrezidenshez. A francia adminisztráció minden szintjéről érkező jelentések mindhárom országban arról panaszkodnak, hogy az amerikai katonák, akik 1943 tavaszán már 300 ezren vannak a térségben, nemcsak a franciák presztízsét romboló modern haditechnikájukkal, csokoládé és tej osztogatással nyerik el az őslakosok szimpátiáját, hanem azzal is, hogy propagálják az Atlanti Charta elveit, az önrendelkezési jogot és bírálják a gyarmati rendszert. Ennek következtében a lakosság széles köreiből nyíltan hirdették az a vélemény, hogy érdekeik védelmében Franciaországgal szemben biztosan számíthatnak az Egyesült Államokra.²⁶

Az amerikai politikai szándékok leglátványosabb megnyilvánulása Rooseveltnél az elnök és a marokkói uralkodó Mohamed ben Juszeft találkozója 1943 januárjában, az elnök és Churchill casablancái tárgyalásai alatt. Az amerikai elnök, mellőzve a francia főrezidens – egyébként formálisan szükséges – hozzájárulását, vacsorára hívta meg a szultánt, s így ezzel tulajdonképpen szuverén államfőnek ismerte el. E gesztus nem csupán az uralkodó tekintélyét növelte, hanem jelentős nemzetközi támogatást nyújtott a marokkói nemzeti mozgalomnak is, amely a függetlenné váló gyarmati politikai berendezkedést monarchiaként képzelte el. A vacsorán, a résztvevők visszaemlékezései szerint,²⁷ Rooseveltnél együttérzéséről biztosította a függetlenségre vágyó gyarmati népeket, Marokkónak pedig konkrét gazdasági együttműködési ajánlatot tett a háború utáni időkre. Az Egyesült Államok elnöke rendkívül népszerű lett általában a maghrebi, különösen pedig a marokkói nacionalisták körében, akik 1943 nyarán Rooseveltnél klubokat kezdenek alapítani. Ezek célja kapcsolatok teremtése a Marokkóban szolgálatot teljesítő amerikaiakkal, ill. megismerkedni az Egyesült Államokban uralkodó gazdasági és politikai nézetekkel, tanulmányozni, hogy „az amerikai eszmék milyen mértékben járulhatnak hozzá a marokkói függetlenséghez.”²⁸

Az amerikaiak igyekeztek közbenjárni a francia főrezidensnél, hogy tegye lehetővé a száműzött nacionalista politikusok hazatérését. Nehezen, de sikerült elérniük a francia birodalmi érdekeket kármentesen védő, konzervatív Gabriel Pueux-nál, hogy Ahmed Balafrezt 1943 tavaszán hazatértesse. A nacionalista politikus nyomban elkezdte újjászervezni a mozgalmat, felveszi a kapcsolatot a 30-as évek politikai küzdelmeiben részt vett személyiségekkel és a szultáni udvarral is. Az uralkodó ugyanis szintén fontolgatja reformok kikényszerítését a főrezidensnél. Sorozatos tanácskozások után az új párt 1943 decemberében alakul meg. Neve már önmagában is program: Isztiklál – Függetlenség. A párt kiáltványát január 11-én juttatták el szultánnak, a főrezidensnek és a szövetséges hatalmak képviselőinek.

A dokumentum egyértelműen jelzi a nemzeti mozgalom szakítását a 30-as évek reformista elképzeléseivel. Ellentétben azokkal már úgy véli, hogy az ország fejlőd-

dése, társadalmának átalakítása nem biztosított, ha azt a protektori hatalom irányítja. Ezt a feladatot önállóan, szuverén módon a marokkóiaknak kell vállalniuk és teljesíteniük. A párt célja: megteremteni „Marokkó függetlenségét területi integritásában, őfelsége Szidi Mohamed ben Juszuf oltalma alatt”.²⁹ A szultán feladata lesz, hogy tárgyaljon az érdekelt hatalmakkal a függetlenség elismeréséről és annak garantálásáról, valamint hogy a szuverenitás jeleként kérje Marokkó csatlakozását az Atlanti Chartához és részvételét a békekonferencián.

A főrezident különösen nyugtalanította, hogy a dokumentumot a maghzeni (központi) hatalom számos képviselője, funkcionáriusa is aláírta. Az aggodalom nem volt alaptalan. Január 13-án a szultáni tanács is megvitatta, s alapvetően egyetértett vele. Az uralkodó kapcsolatba lépett a főrezidenssel, hogy a leendő reformokat együtt készítsék elő. Közben egyre nagyobb számban érkeztek a palotába az Isztiklál-programot támogató petíciók.³⁰

A főrezidens látva a palota, az Isztiklál és a tömegek találkozásából eredő veszélyt gyorsan és a klasszikus módon cselekszik, január 28-án letartóztatja a párt két vezetőjét. Ennek hírére több nagyvárosban (Rabat, Fez, Salé stb.) tömegek özönlének az utcára és ütköznek meg a rendfenntartó erőkkel. Halottak tucatjai, bírósági eljárás nélküli tömeges letartóztatások érzékeltetik az Ellenállásból születő Franciaország image-át. Az Isztiklál megdöbbenésének és kiábrándulásnak ad hangot, rámutatva, hogy éppen az évek óta német iga alatt nyögő Franciaország példája mutatja, hogy erőszakkal nem lehet engedelmességre kényszeríteni egy népet.³¹ A kommunisták eltélik a repressziót, de legalább ilyen élesen bírálják a nacionalistákat is amiért felvetették a nemzeti függetlenség követelését.

A tragikus események mély nyomot hagytak az őslakosságban, a „véres január” ugyanakkor visszavonhatatlanul napirendre tűzte Marokkóban is a nemzeti függetlenség kérdését.

Tunéziában szintén az amerikai konzul közbenjárására nyeri vissza mozgásszabadságát Burgiba. Pártja azonban olyan mértékben kompromittálta magát a német megszállás idején, hogy tekintélyét már nem volt képes helyreállítani. A kommunista párt mint egyetlen szervezett legális politikai erő aktivitásának és befolyásának gyors növekedése – különösen az újjáalakuló szakszervezetekben – viszont a hatóságokat is meglepte.³² A párt egész politikáját a hitlerizmus elleni harcnak rendelte alá, s a nemzeti függetlenség követelésének felvetését időszerűtlennek tartotta, következetesen – s nem is eredménytelenül – küzdött viszont a lakosság ellátási problémáinak megoldásáért. Ezért csatlakoztak egyre nagyobb számban az őslakosok a CGT-hez, amelynek vezetése az 1944. március 18-19-i újjáalakuló kongresszuson teljesen a kommunisták kezébe kerül, a 21 tagú adminisztratív bizottságban 17 kommunista található.³³ Számos őslakos küldöttet ugyanakkor kiábrándított, hogy szinte kizárólag a harcoló Franciaország megsegítéséről folyt vita (s az is francia nyelven), a tunéziai dolgozók szociális, gazdasági és politikai helyzetéről alig esett szó. Ezt látva több küldött az első napi tanácskozás után elhagyta a kongresszust.³⁴ Az elkövetkező hónapokban mind több, tunéziai őslakos dolgozót tömörítő szakszervezet tiltakozásul a CGT politikája ellen felfüggeszti működését vagy feloszlik. Az ősz folyamán pedig kezdenek megalakulni az autonóm nemzeti szakszervezetek: elsőként november 19-én Sfaxban a dél-tunéziai dolgozóké, 1945 januárjában a hivatalnokoké, májusban pedig az észak-tunéziai dolgozóké. A hatóságok a politikai életben a legnagyobb aktivitást a szindikalizmus területén jelzik és megállapítják, hogy az autonóm szakszervezetek egyre erősebb

konkurenciát jelentenek a CGT-nek, amely mind türelmetlenebbül reagál az önállósulási törekvésekre, egységbontással vádolja az kezdeményezőket, akikkel a viszonya 1945 elején már ellenségessé válik.³⁵ Az őslakos dolgozók ellenérzését, majd szembenállását az váltja ki, hogy miközben a CGT nagyon határozott politikai szerepet vállal – a kommunisták politikájának a támogatását és képviselétét a dolgozók előtt –, teljesen elhanyagolja a tunéziai őslakosok nemzeti politikai törekvéseit. Ezért veszítik el rövid időn belül a kommunisták az 1943-44-ben megszerzett tekintélyüket és befolyásukat a nemzeti mozgalomban. Ám a háború befejezését követően éveken keresztül az Új Desztur Párt sem képes lábra állni, alig játszik szerepet a nemzeti mozgalomban. 1945 tavaszán maga Burgiba is – illegálisan – Egyiptomba távozik s csak négy évvel később tér vissza Tunéziába. Ebben a helyzetben a nemzeti függetlenség eszméjének politikai képviselője a nemzeti szakszervezetre, az 1946 januárjában alakult Union Générale des Travailleurs Tunisiens-re hárul, amit az tudatosan vállal is.³⁶

Legátfogóbb, legkidolgozottabb programmal elsőként a három országban a tárgyalt időszakban az algériai nemzeti mozgalom jelentkezett. S ebben személy szerint is nagy szerepe volt Ferhat Abbasznak. Ő és hívei is, miután a főkormányzó nem volt hajlandó dialógusra velük a reformokról, 1943 januárjától szintén keresték a kapcsolatot az amerikaiakkal.³⁷ Februárban pedig manifesztum formában fogalmazták meg az algériai nép követeléseit s azt de Gaulle-on kívül eljuttatják az antifasiszta hatalmak algériai képviselőinek, valamint az egyiptomi kormánynak. Az *Algéria a világkonfliktus előtt, az algériai nép kiáltványa* c. dokumentum a gyarmati rendszer és az antikolonialista küzdelem múltjának kritikai értékelésével jelzi, hogy a nemzeti mozgalom túljutott a reformista szakaszon, politikai-ideológiai fejlődésének fordulópontjához érkezvén a nemzeti felszabadítás, a szuverenitás megteremtését tűzte célul maga elé. Hozzájárult e minőségi fordulat bekövetkezéséhez a mozgalom több évtizedes tapasztalata és az antifasiszta küzdelemben különös jelentőségre szert tett nemzeti és egyéni szabadságjogok védelme. A dokumentum szerkesztői világosan érzékelik, hogy a világ nagy változások küszöbére érkezett, s a háború után a korábbi állapotok fenntartása történelmileg már anakronizmusnak bizonyul. Erre – az amerikai elnökre hivatkozva – világosan utalnak az elvi-történeti rész befejező szakaszában: „Roosevelt elnök a szövetségesek nevében tett nyilatkozatában biztosítékát adta, hogy az új világ megszervezésekor minden nép, kicsi és nagy, jogait tiszteletben fogják tartani.”³⁸

A februári dokumentumot – közismert nevén a Manifesztumot – a főkormányzó kérésére májusban konkrét reformjavaslatokkal egészítik ki. A két csoportra osztott reformtervben az első egyetlen, ám döntő fontosságú javaslatot tartalmaz: „A háború végén Algéria algériai állammá válik, saját alkotmánya lesz, amelyet Algéria valamennyi lakója által általános választásokon megválasztott alkotmányozó algériai parlament készít el.”³⁹ A másik csoportban konkrét, már a háború idején megvalósítható intézkedések (diszkriminatív rendeletek eltörlése, béremelés stb.) szerepelnek. Ezek a jelen pillanatban elegendőek lennének arra, „hogy bizonyítsák Algériának, hogy ez a háború mindenki számára felszabadító háború, és a gyarmati imperializmus korának vége.”⁴⁰ A június elején a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság által kinevezett új főkormányzó, Catroux azonban kijelentette, hogy Algéria a háború befejeztével is Franciaország szerves része marad, s ezzel lényegében nem fogadta el tárgyalási alapként a reformjavaslatokat. Tiltakozásul a Manifesztum szerkesztői nem hajlandók részt venni a főkormányzó által

összehívott tanácskozásokon. Erre válaszul szeptemberben letartóztatják és az ország déli részébe száműzik őket. (Ugyanakkor és ugyanúgy cselekedtek a francia hatóságok a júliusi választásokon elsőprő győzelmet arató nacionalisták vezetőivel Szíriában és Libanonban is.)

De Gaulle december 12-i constantine-i beszédében körvonalazta a bevezetendő reformokat, amelyek az 1944. március 7-i rendelettel léptek hatályba. A rendelet⁴¹ eltörölte a diszkriminatív dekrétumokat s ugyanazokat a jogokat biztosította az őslakosok számára is, mint amivel eddig csak a francia állampolgárok rendelkeztek. A rendelet kétségtelenül a legjelentősebb reformintézkedés, amit a francia gyarmatosítók eddig tettek az algériaiak érdekében. A nemzeti mozgalom azonban már túljutott azon a szakaszon, amikor az megelégedést váltott volna ki és megállíthatta vagy legalábbis kanalizálta volna dinamikus fejlődését. Egyedül a kommunisták, a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság tagjai üdvözölték, a nacionalisták körében viszont kiábrándulást keltett.

Ekkor a rendelet nyomán szabadságát visszanyert Ferhat Abbasz a tömegekhez fordul s március 14-én Sétifben bejelenti a Kiáltvány és Szabadság Barátai (Les Amis du Manifeste et de la Liberté – AML) nevű szervezet megalakulását. Az alapítók a csatlakozást nem kötötték ideológiai vagy vallási tételek elfogadásához, csupán ahhoz ragaszkodtak, hogy a tagok terjesszék és védelmezzék a Manifestumban kifejtett elveket és reformjavaslatokat, küzdjenek megvalósításukért. Ősszel Egalité címmel hetilapot indítanak, amelynek példányszáma hamarosan eléri a harmincezret. Első számában Abbasz antiimperialista, antikolonialista és a megújult Franciaországgal föderációban lévő algériai köztársaság megalakítását követeli. Figyelmeztet, hogy a hitlerizmus legyőzésével Európának meg kell újulnia és változtatnia kell a gyarmati népekkel szembeni imperialista magatartásán.⁴²

Mivel az AML a nemzeti felszabadítás programját vállaló egyetlen legális párt volt, minden nacionalista, a PPA tagjainak többsége is csatlakozott az AML-hez, amelynek taglétszáma rohamosan növekedett, és 1945 március elejére – amikor első kongresszusát tartotta – egy hatalmas, politikailag és szociális szempontból nagyon heterogén gyűjtőpárttá vált. Ez veszélyeket rejtett magában, félt volt, hogy e hatalmas, csupán szerény politikai harci tapasztalatokkal rendelkező tömeg a növekvő szociális és politikai feszültség közepette irányíthatatlanná válik, könnyen provokálható lesz. Ugyanakkor azt is mutatta, hogy a nacionalizmus, a nemzeti felszabadítás eszméje az algériai nép vitathatatlanul legerősebb ideológiai összetartó ereje.

Amikor a Francia Köztársaság Ideiglenes Kormánya 1944 szeptemberében a felszabadult Párizsba költözött mindhárom észak-afrikai országban olyan nemzeti mozgalmat „hagyott hátra”, amely eszmei és szervezeti szempontból is érettnek mutatkozott arra, hogy megfelelő tárgyalópartnere legyen a születő, új Franciaországnak. Az ott uralkodó politikai erőknél – beleértve a kommunistákat is – azonban újjáéledt az „egy és oszthatatlan Franciaország” jakobinus nacionalizmusa, amely konfliktusok sorozatának kirobbanását vetítette előre. Ebben a sorban az első az 1945. májusi algériai felkelés volt. Vérbefojtása a nemzeti mozgalom eddigi harci módszereinek a revízióját vetette fel, gyengítette a politikai megoldás esélyét, s a fegyveres megoldás (antikolonialista nemzeti felkelés) alternatíváját tűzte napirendre.

Jegyzetek

- 1 Bulletin de renseignements, 1939. szeptember 27., október 14., november 7. In: Documents secrets du 2ème bureau. Tunisie-Maghreb dans la conjoncture du pré-guerre 1937-1940. Szerk.: *Khaled, Ahmed*. Tunis, 1983. 597-598., 604-605., 613-614.
- 2 El Ouma, 1938. október.
- 3 1936-ban, az alakuló kongresszusán, ötezer tagja van, míg a tunéziai pártnak ugyanekkor csupán néhány száz. Marokkóban 1943-ban alakult kommunista párt.
- 4 *Harsányi Iván*: A Komintern a háború első évében. A nemzetközi munkásmozgalom történebből Évkönyv 1990. Szerk.: *Harsányi Iván, Jemnitz János, Székely Gábor*. Kossuth Könyvkiadó, 1989. 90.
- 5 Renseignements et études du Centre d'information et d'études du Gouvernement général de l'Algérie. Rapport hebdomadaire et bimensuel (Továbbiakban: CIE rapport), 1940 január. Archives d'outre-mer. Aix en Provence (Továbbiakban AOM) 11 H 48.
- 6 *Schröder, M. J.*: Les rapports des puissances de l'Axe avec le monde arabe. In: La guerre en Méditerranée 1939-1945. Szerk.: *Henri Michel*. Paris 1971., Renseignements et études du Centre d'information et d'études de Gouvernement général de l'Algérie (Továbbiakban CIE), AOM 11H50.) A stuttgarti és a genfi francia konzul jelentése 1938. április 13., május 15., augusztus 1.
- 7 *Mahfoud Kaddache*: L'opinion politique musulmane en Algérie et l'administration française (1939-1942). Revue d'histoire de la 2ème guerre mondiale, 1979. 114. sz. 113-114.
- 8 Lettre du controleur civil de Grambolia 1940. június 14. Archives Nationales de Tunisie (ANT), carton (c.) 39. dossier (d.) 2.
- 9 Notes de renseignements 1940 július, augusztus, szeptember ANT c. 39. d. 2.
- 10 Rapport sur les activités de Habib Thameur, Directeur des Services de Sécurité du Gouvernement tunisien 1941. január 4. In: Histoire du mouvement national tunisien (HMNT) 8. k. Tunis, 1970. 184-185.
- 11 CIE Rapport 1941 január. AOM 11H 48
- 12 Idézi: *Abdelmajid Bejelloun*: Approches du colonialisme espagnole et du mouvement nationaliste marocain dans l'ex-Maroc khalifien. Rabat, 1988. 222.
- 13 Rapport au maréchal Pétain In: *Ferhat Abbas*: Le jeune Algérien. (2. kiadás) Paris, 1981. 173-208.
- 14 CIE Rapport, 1941 november. AOM 11 H 48, *Mattone Antonella*: Velio Spano. Vita di un rivoluziano di professione. Gagliari, 1978. 59-60.
- 15 *Alexandre Kuma Nolumbe*: Hitler voulait l'Afrique. Paris, 1980. 87-88.
- 16 HMNT 9. k. 93.
- 17 Uo. 135-136.
- 18 *Mustapha Kraiem*: Contribution a l'étude de l'histoire du mouvement national tunisien pendant la seconde guerre mondiale. Revue d'histoire maghrébine, 1978. 10. 11. sz. 58.
- 19 HMNT 9. k. 134.
- 20 *Mohamed Hédi Cherif*: Mouvement national et occupation germano-italienne de la Tunisie (novembre 1942 – mai 1943). In: La Tunisie de 1939 à 1945. Tunis, 1989. 162.
- 21 HMNT 9. k. 143.
- 22 *Abdelhamid Hassan*: Moncef bey et le mouvement moncefiste (1942-1948). Revue d'histoire maghrébine, 1988. 49-50. sz. 31.
- 23 *Luella J. Hall*: The United States and Morocco 1776-1956. The Scarecrow Press, 1971. 900-901., CIE 1943. január, AOM 11H 50.
- 24 *Robert Murphy*: Un diplomate parmi les guerriers. Paris, 1965. 77.
- 25 *Hassine Raouf Hamza*: Les Etats-Unis et la question tunisienne (1939-1943): à la recherche d'une politique. In: La Tunisie de 1939 à 1945. Tunis, 1989. 227-231.
- 26 CIE 1943 január, április. AOM 11 H 50.
- 27 *Robert Murphy*: i.m. 193., *Elliot Roosevelt*: Apám így látta. Budapest, 1947. 94-96.
- 28 *Abdelmajid Bejelloun*: i.m. 242.
- 29 Istiqlal Party. Documents 1944-1946. Paris, 1946. 2.
- 30 *Allal al-Fassi*: The Independence Movements in Arab North Africa. New York, 1970. 225.
- 31 Az Isztiklál február 1-i röplapja. In: *Taillard*: Le nationalisme marocain. Paris, 1947. 33.
- 32 Lettre de Most au Commissaire aux affaires étrangères 1943. szeptember 16. Questions nord-africaines. Tunisie. Parti communiste. Archives du Ministère des Affaires Etrangères P. 3. 866.

(Mikrofilmen Tuniszban a Centre National Universitaire de Documentation Scientifique et Technique-ben)

- 33 Avenir de la Tunisie, 1944. március 25.
- 34 *Habib Achour: Ma vie politique et syndicale. Enthousiasme et déceptions 1944-1981.* Tunis, 1989. 11.
- 35 Rapport mensuel 1945 január. ANT Activités nationalistes 1937-1947. C. 39. d. 5.
- 36 *Abdesslem Ben Hamida: Le syndicalisme tunisien de la deuxième guerre mondiale à l'autonomie interne.* Tunis, 1989. 119-120.
- 37 CIE. 1943 január, április, május. AOM 11 H 50.
- 38 A Manifestum teljes szövege in *Claude Collot-Jean-Robert Henry: Le mouvement national algérien. Textes 1912-1954.* Paris, 1978. 155-165.
- 39 Uo. 166.
- 40 Uo. 168.
- 41 Szövege In: *Paul-Ernie Sarrasin: La crise algérienne.* Paris, 1949. 200-203.
- 42 *Egalité*, 1944. szeptember 15.